

О. Ч. Кишановський,

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ

ГРУПОВА АФІКСАЦІЯ ТА ФАКУЛЬТАТИВНІСТЬ ФОРМАНТІВ У СИСТЕМІ МОРФОЛОГІЧНОГО ТИПУ ПЕРСЬКОЇ МОВИ

У перській мові існує більше двадцяти різнорівневих ознак, спряжених з аглютинативною технікою зв'язку морфем. Однією з головних морфологічних рис аглютинативного типу є ізольованість та самостійність афіксів (можливість їх дистантного та незалежного вживання). Це стає причиною так званого групового граматичного оформлення, а також факультативності (необов'язковості) деяких морфологічних показників.

Ключові слова: аглютинація, групове оформлення, факультативність граматичних показників, лінгвістична типологія, морфологічний тип.

В персидском языке существует более двадцати признаков разных уровней, сопряженных с агглютинативной техникой связи морфем. Одной из главных особенностей агглютинативного типа является изолированность и самостоятельность аффиксов. Это становится причиной появления так называемого группового грамматического оформления, а также факультативности некоторых морфологических показателей.

Ключевые слова: агглютинация, групповое оформление, факультативность грамматических показателей, лингвистическая типология, морфологический тип.

There are more than twenty features in all levels of the Modern Persian conjugated with agglutinate technique of morphemes bounding. One of the main such features are the isolated and independent nature of affixes, the possibility of their distant use and as the result the so called group affixing and optional nature of some morphological markers.

Key words: agglutination, group affixing, optional nature of the morphological markers, linguistic typology, morphological type.

Постановка проблеми. Визначаючи належність мови до певного мовного типу, треба пильно стежити за тим, щоби її віджили, непродуктивні структурні риси («скаменілості»), яких, за словами Е. Сепіра, багато розкидано в усіх мовах, див. : [Сепір 2001, с. 133]), які не беруть участі в структуруванні мовної системи, не вводили в оману. Зокрема, традиційне визначення сучасної перської мови як флективно-аглютинативної (див., наприклад, у: [Samare 1992, с. 71]) якраз й спричинене не розрізненням понять морфологічної техніки зв'язку морфем (фузії та аглютинації) і морфологічного типу мовної системи сучасної перської мови загалом. Різні техніки морфемного зв'язку можуть співіснувати в мовах різних типів [Солнцев 1978, с. 37], тобто наявність у мові певної морфологічної техніки – чи то аглютинативної, чи то флективної – не є підставою для її автоматичного зарахування до відповідного типу (пор., наприклад, хрестоматійний приклад особливої фузійної аглютинації в індонезійській мові). Натомість, виходячи з уявлення про мову як систему, окремі частини якої корелюють між собою, потрібно шукати спільні міжрівневі параметри, які визначають певний тип мови. Тому при визначенні мовного типу не можна оминути увагою проблему взаємозв'язку та взаємозалежності різних рівнів мови [Ярцева 1985, с. 6]. Не даремно сучасні мовознавці-типологи визначають генеральну мету власної галузі досліджень як з'ясування наявності/відсутності мовних елементів (у разі фіксації наявності, визначається й частотність) та їх імплікативних (!) взаємозв'язків (див. : [Newmeyer 2000, с. 334]). Однак, незважаючи на те, що ідею про необхідність опрацювання цілісносистемної типології, що ґрунтувалася би на врахуванні перехресних показників різних рівнів мовної структури, висловлював ще В. Гумбольдт, а в подальшому в різний спосіб формували представники найрізноманітніших напрямів у мовознавстві, низка невдалих спроб її побудувати на тривалий період зумовила популярність думки про можливість створення лише так званої «типології підсистем» [Климов 1976, с. 124]. Натомість ідея імплікативної зв'язаності ознак має принципове значення для розвитку типологічної теорії, оскільки лише виходячи з урахування імплікативних зв'язків ознак можна побудувати логічно незаперечні абстрактні еталони для порівняння – мовні типи (про поступовий перехід в історії мовознавства від характерологічно-зіставного підходу до макротипологічного див. : [Родионов 1989]). Піонерські роботи Дж. Грінберга з пошуку системних (імплікативних) універсалій ініціювали бум макротипологічних досліджень та на матеріалі найрізноманітніших мов світу довели різнорівневу природу мовного типу. Головними його ознаками, є, по-перше, необхідність відображення явищ системних, категоріальних, таких, що мають принципове значення для системи певної мови; по-друге, неможливість існування «змішаних» типів, бо він складається з сукупності мовних ознак, питома вага яких (однієї й тої самої універсалії) для різних мов може бути різною; по-третє обов'язково «одномірною» бінарність кожної риси, набір яких визначає тип [Ярцева 1985, с. 9–12].

Якщо вживати поняття **тип мови** вузько термінологічно, як ієрархічний комплекс різнорівневих (фонетичних, лексико-словотвірних, морфологічних та синтаксичних) характеристик, що мають між собою імплікативні відношення, тобто спряжено «працюють» на збереження своєрідної структурної будови мови – детермінанти мовного типу (згідно з детермінантною типологією Г. П. Мельникова (див. : [Мельников 2003])), то опис типу окремої мови становитиме опис її одиниць усіх без винятку мовних рівнів. Такою детермінантою для аглютинативних мов є збереження недоторканими морфемних меж (чи то між самостійними морфемами, чи то між службовими), оскільки морфеми в таких мовах мають головну рису – самостійність, яка дає їм можливість одночасного функціонування в якості як службового елемента, так і самостійного слова. Для фузійних мов такою детермінантою є збереження за всяку ціну цілісності словоформи, оскільки саме словоформа, в складі якої є частини, які набувають значення винятково в поєднанні між собою, несе головне кому-

нікативне навантаження. Отже, в аглютинативних мовах на всіх мовних рівнях існує набір мовних одиниць, які забезпечують автономне функціонування головної структурної одиниці – непохідної **морфеми-слова**. У фузійних мовах на всіх мовних рівнях існує набір мовних одиниць, які, у свою чергу, забезпечують нерозривне функціонування головної структурної одиниці – похідної **словоформи-слова**.

Структура перської мови, починаючи з кінця I тис. до н. е., демонструє стійку тенденцію до зміни власного мовного типу. Уже в середньоперській мові на всіх її рівнях знаходимо елементи, притаманні мовам аглютинативної структури. У сучасній же перській мові існує більше двадцяти різнорівневих ознак, спряжених з аглютинативною технікою зв'язку морфем, таких, що «співпрацюють» на збереження детермінанти (стрижневої ознаки) аглютинативних мов – незмінної морфеми-слова. Так, слабкий словесний наголос (іноді його цілковита відсутність) дозволяє лексемі виступати в ролі, наприклад, ненаголошеного афікса; сингармонізм забезпечує єдність словоформи, складеної з інших словоформ; інтонаційна структура висловлення збігається зі словесною акцентуацією (з одним наголошеним елементом та рештою ненаголошених за можливості існування другорядних наголосів); особлива структура складу забезпечує чіткість морфемних меж; рудиментарний характер дифтонгів дозволяє уникати переміщення морфемних меж; широке застосування словоскладання (не осново-, як у фузійних мовах) на словотворчому рівні забезпечує можливість утворення щоразу нових слів з обмеженого кола старих (складні дієслова з іменною інкорпорацією і редуплікація), а на синтаксичному – можливість нанизування словоформ в однакових граматичних формах, що виступають як один нероздільний член речення (дієслівна і дієприкметникова серіалізація); незмінність основ та афіксів (відсутність фузії на морфемних швах і відмін за типами основ) забезпечує, з одного боку, можливість дистантного вживання афіксів, а звідси – наявність широкого класу проміжних між словом та афіксом формантів – клітик, а, з іншого, – залучення до цього процесу (одночасного самостійного та службового вживання) щоразу нових одиниць (поступове перетворення післяйменника *rā* на клітику, а згодом на афікс); факультативність багатьох формантів і можливість оформлення ними відразу цілої синтаксичної групи (групова афіксація) забезпечують морфемам можливість (через непотрібність маркування кожної деталізованої ознаки) виконання відразу двох функцій (самостійної та службової); ізоляційний характер уживання словоформ у складі висловлення, з одного боку, забезпечує формальну незмінність морфем, а з іншого, стає причиною надзвичайно важливої ролі послідовності синтаксичних елементів (початкова позиція топіка, кінцева позиція дієслова, незмінність порядку елементів в ізафетному словосполученні), а також існування особливого (без зміни форми) узгодження означуваного та означення в ізафетному словосполученні (через додавання енклітичного суфікса до головного слова) та семантичного узгодження підмета з присудком.

Отже **метою** нашої розвідки є виявити поширеність у сучасній перській мові двох морфологічних явищ (групової афіксації та факультативності граматичних показників), тісно зв'язаних з системою її морфологічного типу.

Аналіз матеріалу. Групова афіксація. Найважливішою властивістю аглютинативних мов є слабкий зв'язок між морфемами всередині словоформи. Звідси, однією з ознак аглютинативних морфем є їхня здатність оформляти не лише основу, а й синтаксичну групу (словосполучення). Ця властивість афіксів аглютинативних мов у лінгвістичній літературі одержала назву групова флексія, або групова афіксація (див. : [Плунгян 1994, с. 51–53]). Це поняття позначає два класи фактів.

По-перше, груповою афіксацією називають одноразове вживання афікса в сурядній синтаксичній групі (сурядному словосполученні), пор. хрестоматійний приклад з турецької мови:

bayan ve baylar

‘пані та панове’ (де суфікс множини *-lar* ужито один раз після усього словосполучення).

У сучасній перській мові така властивість є в багатьох формантів, пор. :

pirmard u pīrzan-i

‘старий (чоловік) і стара (жінка)’ (де енклітичний неозначений артикль *-i* вжито один раз після усього словосполучення, але пор. англ. *a man and a woman*);

ham (1) barādar (2) u (3) ham (4) khāhar (5) rā didam (6)

‘(Я) бачив (6) як (1) брата (2), так (4) і (3)’ (де післяйменник *rā* для оформлення прямого додатка вжито один раз після усього словосполучення).

У подібних випадках функціонально афікс виявляє властивості, типові для службових морфем, пор. рос. : *по морям и океанам; будем петь и плясать*. Це явище є своєрідним морфологічним еліпсисом (див. : [Там само, с. 52]). Однак, варто відзначити, що морфологічний еліпсис фузійним мовам притаманний значно меншою мірою, пор. рос. : *у родителей, у учеников, у учителей* (де за відсутності сполучника *и*, прийменник *у* не є груповим); *не может и не пытается ≠ не может и пытается* (де формант *не* не є груповим). Крім цього, в аглютинативних мовах це явище морфологічно є глибшим, пор. пер. :

ānhā (1) bekhubi (2) u (3) khushi (4) zendegi mikardand (5)

‘Жили (5) вони (1) добре (2) і (3) радо (4)’ (досл. ‘Вони (1) жили (5) до добра (2) і (3) добро (4)’).

У прикладі вжито словосполучення, що складається з двох синонімічних відад’єктивних іменників *khubi* і *khushi* ‘добро’, які відрізняються лише стилістично (останній належить до книжно-писемної сфери). Додаван-

ням до ад'єктивних прикметників прийменника *be* 'до' в сучасній перській мові утворюються прислівники. Отже, це словосполучення побудоване за принципом групового оформлення, тобто перший член одержує належне морфологічне оформлення, а другий – ні, пор. : не *Вони жили добре і радісно*, а *Вони жили добре і радість*.

По-друге, груповою афіксацією називають одноразове оформлення афіксом не сурядної, а підрядної синтаксичної групи (підрядного словосполучення). У цьому випадку афікс також приєднується до крайнього компонента конструкції, пор. : англ. *the king of England's castle* 'замок короля Англії' (де афікс присвійності модифікує головне слово, а приєднується до залежного); рос. *из темного леса* (де прийменник модифікує головне слово, з яким він не є в безпосередньому контакті). Таким чином, щоби групова афіксація в підрядній конструкції мала місце, треба, щоби показник, що приєднується до крайнього елемента синтаксичної групи (словосполучення) модифікував би синтаксичну вершину групи (див. : [Там само, с. 52–53]).

У сучасній перській мові випадки групового оформлення в підрядній синтаксичній групі (словосполученні) також широко розповсюджені, пор. :

pesar-e (1) *bāhush* (2) *va* (3) *konjkāv*(4)-*i* (5)

'**один** (якийсь) (5) розумний (2) та (3) кмітливий (4) хлопець (1)' (де енклітичний неозначений артикль *-i* оформляє ціле підрядне словосполучення, хоча модифікує лише його вершину (елемент 1): *якийсь хлопець*); *dasthā-ye* (1) *bozorg* (2) *va* (3) *boland*(4)-*esh* (5)

'**його** (5) великі (2) та (3) довгі (4) руки (1)' (де енклітичний займенник *-esh* оформляє ціле підрядне словосполучення, хоча модифікує лише його вершину (елемент 1): *його руки*).

Факультативність граматичних показників. Можливість заміни маркованих форм немаркованими різною мірою притаманна мовам усіх типологій. Наприклад, у мовах зі строгою ізоляційною будовою факультативність притаманна всім (!) категоріям. В інших мовах (де це явище, зазвичай, називають не факультативністю чи необов'язковістю, а проблемою вибору показників, хоча вибір завжди передбачає властивість факультативності) необов'язковість обмежена передусім несинтаксичними категоріями. Якщо хоча би в одному реченні певний службовий елемент уживається обов'язково, це означає, що він є обов'язковим елементом системи.

У сучасній перській мові зазначеній вище умові відповідають усі показники, що використовуються факультативно. Їхнє уживання обумовлює контекст, його загальний зміст. Факультативність уживання певної кількості категорій пов'язана передусім з аглютинативною технікою, що визначає самостійність основи, яка може функціонувати як самостійне слово без спеціальних матеріально виражених показників, а також несинтаксичним характером багатьох морфологічних категорій, пор. :

in (1) *ārezu* (2) *ānqadr* (3) *amiq* (4) *ast* (5) *ke* (6) *dar* (7) *tamām-e* (8) *gessehā-yi* (9) *ke* (10) *bar* (11) *asās-e* (12) *hamin* (13) *ārezuhā* (14) *dar meyān-e* (15) *hame-ye* (16) *melal* (17) *va* (18) *dar tul-e* (19) *tārikh* (20) ***ast*** (21) [Samare 1993, с. 96]

'Це (1) бажання (2) є (5) настільки (3) глибоким (4), що (6) в (7) усіх (8) казках (9), які (10) на (11) основі (12) цих (13) бажань (14) поміж (15) усіх (16) країн (17) та (18) протягом (19) історії (20) є (існують) (21)'.

Перш за все варто звернути увагу на те, що в реченні наведено дуже поширений в сучасній перській мові приклад уживання дієслова в однині (елемент 21) при підметі в множині (елемент 9). Контекст дозволяє не вживати множини. Крім цього має місце приклад факультативного використання часових форм дієслів. Так, оскільки йдеться про дію, яка почалася в минулому (на що вказує контекст), та її результат є наявним наочно (у вигляді казок), замість форми теперішнього часу *ast* 'є' (елемент 21) дієслова *budan* 'бути', треба вжити його форму перфекта *budeand* 'вони були та досі є' (до речі, у формі множини). Однак контекст дозволяє не вживати цієї форми.

Іноді контекст робить необов'язковим взагалі вживання часових форм дієслова, пор. :

jā-ye (1) *shomā* (2) *khālī* (3)

'Шкода, що Вас немає' (досл. 'Місце (1) Ваше (2) порожнє (3)').

У прикладі опущено дієслово теперішнього часу *ast* 'є'. Натомість, якщо треба уточнити зміст висловлення, вживають форму минулого часу, пор. :

jā-ye (1) *shomā* (2) *khālī* (3) *bud* (4)

'Шкода, що Вас не було' (досл. 'Місце (1) Ваше (2) порожнє (3) було (4)').

Приклад показує, що теперішній час у сучасній перській мові є, до певної міри, факультативною категорією.

Висновки. Серед морфологічних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою зв'язку морфем, передусім називають наявність самостійної основи-кореня, просте структурне виокремлення афікса та основи-кореня, відсутність поділу слів на підкласи за типами основ (відмін та дієвідмін). Рідше згадують наявність численного класу клітик, функціонування післяйменників (наприклад, післяйменника *rā* в перській мові), мінімальну кількість префіксів та велику кількість суфіксів. Однак однією із головних морфологічних рис

аглютинативного типу є ізольованість та самостійність афіксів (можливість їх дистантного та незалежного вживання). Це стає причиною так званого групового граматичного оформлення, а також факультативності (необов'язковості) деяких морфологічних показників.

Література:

1. Климов Г. А. Вопросы контенсивно-типологического описания языков // Принципы описания языков мира. – М. : Наука, 1976. – С. 122–146.
2. Мельников Г. П. Системная типология языков. Принципы. Методы. Модели / Г. П. Мельников. – М. : Наука, 2003. – 395 с.
3. Плунгян В. А. Грамматичность и отношения между морфемами (к вопросу о «групповой флексии») / В. А. Плунгян // Известия РАН. Сер. ЛиЯ. – 1994. – Т. 53. – №3. – С. 51–55.
4. Родионов В. А. «Цельносистемная типология» vs «частная типология» / В. А. Родионов // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 16–30.
5. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. – 2-е изд. – М. : Изд. гр. «Прогресс», 2001. – С. 26–203.
6. Солнцев В. М. Типология и тип языка / В. М. Солнцев // Вопросы языкознания. – 1978. – №2. – С. 26–41.
7. Ярцева В. Н. К определению понятия «языковой тип» / В. Н. Ярцева // Лингвистическая типология / Отв. ред. В. М. Солнцев, И. Ф. Вардуль. – М. : Наука, 1985. – С. 6–12.
8. Newmeyer F. J. Why Typology doesn't matter to Grammatical Theory // In Grant Goodall, M. Schulte-Nafeh, and Vida Samiiian (Eds.), Proceedings of the Twenty-Eighth Meeting of the Western Conference on Linguistics. Fresno: Department of Linguistics, California State University at Fresno. – 2000. – PP. 334–352.
9. Samare Y. Tahlili bar radeshenāsi-ye zabān: vižegihā-ye radeshenākhti-ye zabān-e fārsi // Majalle-ye zabānshenāsi. – 1992. – №1. – С. 61–80.